

BERNARD SÖÖT

EESTI KIRJANDUS- TEOORIA ALGMEID

KESKKOOLILE

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

BERNARD SÖÖT

EESTI KIRJANDUS- TEORIA ALGMEID

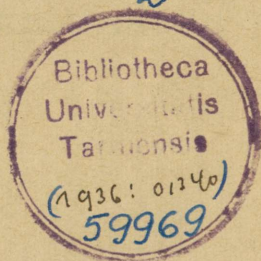
KESKKOOLILE

24047.

1936

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

2

A- 10161

Saateks.

„Eesti kirjandusteooria algmeid“ tahab olla abiks stilistika ja poeetika alal keskkooli, eriti aga selle lõppklassi kavanõuete täitmisel. Käsitelu lähtub täies ulatuses eesti kirjandusest ning piirdub näidete toomisel keskkooli ja algkooli lõppklasside kirjanduseharastusega. Meetodilt on püütud võimalikult väljuda näiteist ja pakutavaid teadmisi süvendada ning kinnitada kordamisküsimuste ja harjutusülesannetega. Kahtlemata jätab selle katse esmakordsus meil veel suuri täiendamisvõimalusi ning -vajadusi.

Mis puutub raamatu kasutamisse, siis pole vajalik kinni pidada käsitluse teatud määral süstemaatilisust taotlevast järjestusest, vaid võib iga klassi huviküsimustega tutvuda ka omaette, kasutades juhiseks raamatu lõppu lisatud indeksit.

„Eesti kirjandusteooria algmeid“ toetub suurel määral autori varem ilmunud „Stilistika ja poeetika“ andmeile. Tänapäeval tuleb autor meelde hr. R. Viidalepalt saadud arvustavaid märkmeid, mis on käesolevale raamatule tulnud kasuks. „Stilistika ja poeetika“ koostamisel kasutatud kirjanduse kõrval on ses raamatus arvestatud osalt veel O. Looritsa ja H. Tampere artikleid raamatust „Valimik eesti rahvalaule“ (Tartu, 1935).

B. S.

Kuressaares, 18. juulil 1936.

TÄHTSAMAID LÜHENDEID.

A. A. — August Alle.	J B. — Jaan Bergmann.
A. H. — Anna Haava.	J. L. — Juhan Liiv.
AHT. — A. H. Tammsaare.	J. S. — Juhan Sütiste.
A. K. — August Kitzberg.	L. K. — Lydia Koidula.
A. M. — August Mälk.	M. M. — Mait Metsanurk.
E. B. — Eduard Bornhöhe.	M. U. — Marie Under.
E. E. — Ernst Enno.	P. Kr. — Pedro Krusten.
E. V. — Eduard Vilde.	P. V. — Peet Vallak.
Fr. R. F. — Fr. R. Faehlmann.	Rhvj. — rahvajutt.
Fr. R. Kr. — Fr. R. Kreutzwald.	Rhvk. — rahvakeel.
Fr. T. — Friedebert Tuglas.	Rhvl. — rahvalaul.
G. S. — Gustav Suits.	V. R. — Villem Ridala.
H. V. — Henrik Visnapuu.	

I. STILISTIKA.

Põhimõisteid.

Võrreldgem järgnevate näidete väljendusviisi ehk stiili!

1.

Kaks kõige kesksemat tegurit meie esivanemate hingelaadis on andnud meile elujõudu raskeimate kriiside kiuste: see on määratu tugev loodustunne koos koduse külaelu armastusega ja veel võimsam hõimutunne, elavate lahutamatu side surnutega põlvest põlve ja konkreetseks hingedeusuks kristalliseerunud tunnetus, et meie kõik elame igavesti edasi kõige kindlamini just oma lastes ja lastelastes, kes austavad, armastavad ja aitavad üksteist nii elus kui surmas.

(O. Loorits.)

2.

Protokoll, kirjutatud noorsoo seltsi asutamiskoosolekust Torma kihelkonnas Näduvere külas Kase talus 29. märtsil 1936. a. Koosoleku juhatajaks valiti August Määrsepp, protokollijaks Arnold Kütt. Koos oli 31 isikut.

3.

Aga vaata! Sääl tulevad ju Munamäe harjalt määratud rahvaparved! Kui hõiskavad laviinid veerevad nad mühinal üle eelmägede alla lagendikule.

Elu laulab ja elu mängib!

Kui valged lilled õitsevad Vagula ja Tamula, ja üle rahva noore otsaesise tuiskab lumivalge vahuline. (Fr. T.)

Maantee jookseb, maantee ruttab,
Üle silla, üle jõe,
Jättes maha rohtu raja,
Oma õe. (M. U.)

Kahe esimese näite stiili kutsume proosastiiliks, viimaste stiili kunstiliseks stiiliks (e. luulestiilik). Proosa stiil taoteleb väljenduses eeskätt asjalikkust, lihtsust, selgust, tabavust, kunstiline stiil mõjub aga piltlikkuse, rütmi ning iluga. Proosastiili tarvitatakse teaduslikes töödes, õpperaamatuis, referaatides, artikleis jne., kunstilist stiili — luuletustes, näidendeis, novellides, romaanides jne. Proosastiili alaliiki kuulub nn. tarbestiil (vt. 2. näide), mis puhtaimal kujul esineb näit. protokollides, palvekirjades, avaldustes, aruannetes, tunnistustes, asjalikus kirjavahetuses jne.

Kirjandust, kus valitseb kunstiline stiil, kutsume ilukirjanduseks (e. belletristikaks). Kirjanduse alla, sõna laiemas mõttes, kuuluvad aga kõik trükis või käsikirjades sõnastatud teosed, ühtlasi ka suuline rahvaluule.

Et saavutada kunstilist stiili, tuleb sõnu valida ning ühendada piltlikeks, rütmiliseks ning ilusaiks väljendeiks, moodustades seega nn. luulekeele. Selleks võimalusi näidata ning juhiseid anda on stiiliõpetuse ehk stilistika ülesanne.

Ülesanne.

Leida iseseisvalt kunsti- ja proosastiili näiteid!

A. Luulekeel.

Luulekeele kujundamises eraldame kolm pääala: kõne-, lause- ja kõlakujundid.

1. Kõnekujuandeid.

Metafoor.

Poiss tormas täie auruga edasi. (Rhvk.)

Lendas esimene susisev ja paukuv tulilind vastu taevast. (AHT.)

Proua Helene helemetalline hääl hüüdis. (Fr. T.)

Villu korjas oma mõtteid. (AHT.)

Pimedus näis ta imenud endasse. (P. V.)

Ikka peab ori ujuma,

ikka vaene vanderdama. (Rhvl.)

Kuusirp lõikas näos laias kaares kuldset naeruvilja. (P. Kr.)
Rõõmulilled mul käessa,
rõõmuõied hõlma alla,
rõõmukannid kaendelassa. (Rhvl.)

Vaadeldes toodud näiteid, näeme, et näit. auru all mõeldakse hoogu, korjamise all kogumist, helemetalise all kõlavat jne. Metafoor tähendab niisiis otseselt tarvitava tavalise kujutluse (nn. põhikujutluse) asendamist temale kuidagi sarnase piltlikuma ning ilmekama kujutlusega (nn. asekujutlusega).

Kui mitte ainult üksik sõna, vaid kogu lause või lausete rühm väljendab kaudselt (vt. paari viimast näidet), siis on tegemist nn. laiendatud metafooriga. Laiendatud metafoori kujundamiseks kasutatakse sageli hulgaliselt ka teisi stiilikujundeid (epiteete, võrdlusi jt.).

Laiendatud metafooriga on võimalik kujukalt ning tabavalt väljendada ka kõige keerulisemaid ning varjatuid elamusi ning olukordi, millede sõnastamiseks otsene väljendus on enamasti liiga puudulik ning piiratud.

Ülesanne.

Määrata, mis sõnaliikides esinevad antud näidete metafoorid, ja jagada need selle järgi liikidesse! (Näit.: nimisõnalised jne.).

Võrdlus.

Nagu mutimulla mustav hunnik lömitab hursik peremehe põldude serval vainu ääres. (E. V.)

Pilv kattis kogu taeva nagu must müür. (Fr. T.)

**Ta oli nii kaunis kui kevade päike
ja puhas kui hommiku kaste. (G. S.)**

Põsed punavad kui väiksed päiksed. (M. U.)

Karged hõredad pilved seisis tornidena liikumata tumesinise mere kääru kohal. (Fr. T.)

Ta murdis oma hamba: pähkel oli kivikõva (=kõva kui kivi). (Rhvk.)

Võrdluses kõrvutatakse esemeid või olukordi sarnasuse alusel. Seejuures on võrdluse ülesandeks valgustada antud eset või olukorda uudselt, teha seda ilmekamaks, elavamaks.

Võrdlusi väljendatakse päämiselt sidesõnade abil, kuid nad võivad esineda ka oleva käände ja liitsõna kujul. (Vt. näiteid!)

K ü s i m u s.
Milliste sidesõnade abil väljendatakse tavalisesti võrdlusi? (Vt. näiteid!)

E p i t e e t.

L ä i k i v j a l i b e m e e s. (Rhvk.)

Kooljanägu vahtis p õ l e v a i l s i m l i l. (E. B.)

Mu õ i t s e v E e s t i r a d a, m u l õ h n a v i s a m a a! (L. K.)

V õ i m s a j a t õ m m u k a k ä e g a
heidetud kollakad, tuumakad terad
sajavad helkjalt kui kullased kerad
o h t r a j a v o o d a v a v ä e g a. (VR.)

M a d a l a d j a t u m e d a d, s a l a d u s l i k u d j a k o h u -
t a v a d h ä e l e d j o o k s i d p u u d e l a d v u l. (Fr. T.)

S i n a k a s s u i t s t õ u s i s m u s t a v a t e s t t u k k i d e s t ü l e s.
(E. B.)

Epiteet on kaunistav või kirjeldav lisandsõna, mis tõstab põhisõna tunnuseist esile iseloomulikku ning tähtsat. Tüüpilisi kaunistavaid epiteete E. Vilde varasemas toodangus on näht.: magus hääl; helde, puhas süda; taevakarva silmad, purpursed huuled jne. Enamasti on epiteetideks omadussõnad, mõnikord aga ka mõned teised sõnaliigid (pöörd-, määr-sõnad jt.). Sageli on epiteet metafooriline (näit. läikiv, libe mees; p õ l e v a i l s i m l i l).

Ü l e s a n n e.

Jälgida epiteete loetud kirjandusteoseis ning määrata, kas nad evivad eeskätt kaunistavat või kirjeldavat ning iseloomustavat tähendust!

I s i k u s t a m i n e.

M i n d r u k k i l i l l e s i n i s i m l a d v a a t v a d i h k ' v a l t. (M. U.)

Väljaotsa saunas pesitses popsi terve viletsus. Ta põrnitas toas ja jõllitas kambrikeses. Ta haudus niiskel savipõrandal ja kükitas suitsenud parsil. Ta irvitas aidas ja luuras laudas. (E. V.)

U n i a g a t u l i u k s e s t s i s s e,
m a g a m i n e a k n a s t s i s s e. (Rhvl.)

K e v a d o l i o m a d h e l d e d k ä e d a v a n d, o m i i l u s a i d a n d e n ä i t a s
t a R a n n u s e l e l ä b i r a u d a d e. (Fr. T.)

M i k s a n u t a d, l i l l e k e n e?
N u p u d s u l t ä i s p i s a r a i d? (L. K.)

Isikustamine (e. personifitseerimine) tähendab elutute esemete ja nähtuste esitamist elavaina, hingestatuna, nende varustamist inimlike omadustega. Rahvaluules esineb kogu loodus hingestatuna.

Kui loomadelegi antakse inimlikud omadused (muinasjuttudes nad näit. räägivad, laulavad, söidavad, kasvatavad vilja jne.), siis kutsutakse seda nähtust inimestamiseks (e. antropomorfiseerimiseks).

Metonüümia.

Ta ei mõista, kuidas ema tühjast ja hukotist võib nüü kaua kõrti keeta. (E. V.)

Terve linn oli kokku aetud,
kihelkond kokku kutsutud. (Rhvl.)

Põld on valmis lõikuseks. (Rhvk.)

Üks kark tuli ja kargu küljes oli inimene. (A. K.)

Metonüümias vahetatakse põhikujutus asekujutlusega mitte sarnasuse alusel nagu metafooris, vaid mingisuguse kindla suhte põhjal. Nii esineb antud näiteis kotis oleva vähese jahu asemel jahukott, linnarahva asemel linn, vilja asemel põld, karguga käiva sandi asemel kark.

Sünekdohh.

See punapää oleks pidanud juba ammu siit lahkuma. (Rhvk.)

Mitu paari veesaapaid vajus kolinal tuppä. (A. M.)

Inimene on surelik. (Rhvk.)

Kaks silma lambiarga
on tööle andunud. (G. S.)

Vete koorem vaevab kulmu,
lainte raskus silmalaugu,
meri sügav südamedä. (Rhvl.)

Sünekdohhi all mõistame terve vahetamist osaga (näit. isiku asemel punapää, veesaapad jne.) või ainsuse tarvitamist mitmuse asemel (näit. inimesed asemel inimene). Väga iseloomustav on sünekdohh rahvaluulele, kus näit. neiu asemel tarvitatakse sageli: tinapihta, sinipõlle, kuldapärga, helmekaela, ubasuu

jne. Sünekdohh võimaldab esemest või isikust kujukalt esile tõsta seda, mis on neis iseloomulikku ning tähelepanuväärset.

Sünekdohhi võetakse metonüümia alaliigina.

Luuleline liialdus.

1.

Tamm oli kasvand taeva'asse,
oksad pikad pilvedesse. (Rhvl.)
Kalevite kange poega

kostis, et seinad kaikusid,
aluspalgid paukusid,
vahepalgid vankusid. (Fr. R. Kr.)

Vaat' see on noormees, kelle pea sisse mahuks teisi päid tükki kümme halli habemega tükkis. (E. B.)

2.

Tegi toa tuule pääle,
maja marjavarre pääle,
koja kobru lehe pääle. (Rhvl.)

Hakkasid laeva tegema:
päklikoor sai kereksi,
männiokkad mastideksi. (Rhvl.)

Luuleline liialdus jaguneb kahte ossa: 1) ülemääraseks suurendamiseks (e. hüperbooliks) ja 2) ülemääraseks vähendamiseks (e. litooteseks). Luulelise liialduse kaudu tõstetakse tavalisest meeolukalt esile iseloomulikke omadusi ning olukordi (näit. Kalevipoja hääle tugevust). Luuleline liialdus on eriti omane tugevalt tundepärasele väljenduslaadile.

Üldiselt võttes taotellakse kõnekujundilise väljendusega suuremat elavust, meeleliigutust ning piltlikkust. Sõnad asetatakse lauses niisugusesse ühendusse, et nende põhitähendus saab uue mõtte.

Ülesandeid.

1. Leida iseseisvalt kõnekeelest ja kirjandusest iga kõnekujundi kohta vähemalt üks näide!

2. Määrata kõnekujundid mõnes ilukirjanduslikus lühipaljas või katkendis (näit. Fr. Tuglase „Meri“, E. Vilde Välja-otsa sauna kirjeldus) ja mõnes luuletuses (näit. M. Underi „Maantee“)!

3. Lisada järgneva teksti lünkade kohale sobivaid epiteete!

. hääled jooksid puude ladvul ja kadusid
metsa sügavuses. männiladvad õõtsusid ja kummardu-

sid ses mühas kui kõrkjad mererannal.

Taeva tõusevad pilved, õhk on raske kui
sepapajas. Ja siis puhuvad need taevased lõõtsad.
. vasarad raiuvad pilvemägedel, sädemed sähvavad üle
. taeva. Männid aga painduvad maani, oigavad ja kaebavad.

4. Muuta lause „Metsa kohalt tõusevad taevasse pilved“ kõnekujundite abil ümber nii, et ta sisult kujutaks momenti hommikust, keskpäevast, õhtust, sügisest, kevadest, pikseilmast, tormist jne., jättes seejuures muutmata sõnade *m e t s a, k o h a l t, t a e v a s s e, s a m u t i p i l v e s õ n a t ü v i!*

Näidised: Kumavasse ehataevasse kerkivad metsa kohalt pursed pilverüngad (õhtu). Vihaselt mühiseva ning õõtsuva metsa kohalt sõõstvad taevasse hallid pilveräbalad (torm).

2. Lausekujundeid.

Inversioon.

Koju jäävad meeled kurvad,
ahju ette naised nurjad,
tuimad tüttered tubaje. (Rhvl.)

Mu tuba on küllastatud lõhnadega
maikellukestest tillukestest. (G. S.)

All punase kalju, ääres vaikiva vee olen istunud palju aastaid. (Fr. T.)

Toodud näiteis on sõnade järjekord kohati ebatavaline. (Tavaline oleks näit.: kurvad meeled, nurjad naised, tillukestest maikellukestest jne.) Inversioon taoteleb uudust ning tähtsama esiletõstmist ettepoole asetamisega.

Eriti on inversioon omane luuletuskeecele (seotud kõnele).

Ellips.

Lipp lipi pääl, lapp lapi pääl, ilma nõela pistmata (mõistatus).
Isa kuri, ema kuri, veel kurjem venna naine (vanasõna).
Täna kuld, homme muld (vanasõna).

Kuningas küsima: „Kes oled?“ Saunamees vastu: „Tark tohter.“ (Rhvj.)

„Laps noorem, jalg kergem,“ vastas Pearu. (AHT.)

Rasked ahistavad ööd vanglas. Sõduri püssitärin ukse taga, kuskil luku ragin ja rasked sammud. (Fr. T.)

Ellips tähendab lause osa ärajätmist (enamasti öeldise või aluse) nii, et seda on kergesti võimalik kujutluses vastavalt täiendada. Eriti sageli jäetakse välja pöördsõna *o l e m a* öeldisena.

Ellipsi ülesandeks on teha väljendust tihedamaks ning energilisemaks, mida saavutatakse eriti ebaolulise ärajätmisega.

Elliptiline väljendus on tähtsal kohal vanasõnades ja mõistatustes, sageli ka rahvajuttudes.

Kordus.

**Kui nad istusid koos — kui nad istusid koos,
Siis tuli nii vuhises. (E. E.)**

Ära nimeta, latseke, ära nimeta nimepidi! (A. K.)

**Kali, kõrt, leib — leib, kõrt, kali: ikka üks ja
seesama söögisedel. (E. V)**

Üks laevuke
lääb üle vee,
lääb üle vee
ja lainete. (J. L.)

**Helise, helise metsa,
kõlise, kõlise kõrbe. (Rhvl.)**

**Maga kaua, kasva suureks,
kasva suureks, karjas käija,
karjas käija, vilja tooja! (Rhvl.)**

Korduste päämiseks ülesandeks on tähtsamat esile tõsta ning süvendada sõna või väljenduse mõju.

Kordusega on tegemist ka siis, kui kordub ainult sõnatüvi, vormid aga erinevad (nagu ühes Juh. Liiva luuletuses: *p a l v e k s — p a l u d a — p a l v e t — p a l u k s — p a l v e*).

Sõnade, lauseosade ja lausete kordumised esinevad iseloomulike nähtustena väga sageli meie rahvalaules.

Refrään.

**Ma olen pime, ma ei näe enam,
mul palju valgust oli vaadata,
siis kadus usk ja kadus valgus ka —
ei näe enam!**

**Ma olen pime, ma ei näe enam,
mul palju oli tunda korraga,
rind põles, leekis õnnes lõpmata —
Ma ei tunne enam!**

— — — — — (J. L.)

Lume helbeke
tasa, tasa

liugleb aknale
t a s a, t a s a

— — — — (J. L.)

H. Visnapuu üldtuntud „Kodumaa-laulu“ iga salmi lõpul on refrään: J ä ä v a b a k s a, j ä ä s e i s m a s a! Rahvalaules on paljutarvitatud refrääniks k a s k e, k a a s i k e; tuntud usuli-seks refrääniks on h a l l e l u u j a.

Refrään tähendab korrapäraselt korduvaid häälik-ühendeid, sõnu või värsse salmide või teatud luuletusjätkude lõpul (lõpp-refrään) või alguses (algusrefrään). Seega ta on õige lähedane kordusele.

Kordustes, veel enam aga refräänides taotellakse meeoleu süvendamise ning tähtsa esiletõstmise kõrval ka hääkõla.

Parallelism.

Merella on minul koda,
alla lainte salatare,
kalakudus kambrikene,
mereudus pesakene. (Rhvl.)

Ema viis hälli heinamaale,
kandis kiigu kesa pääle,
pani käo kiigutama,
suvilinnu liigutama. (Rhvl.)

Kus on Kalevite kätki,
kange meeste kodupaika,
vikerlaste varjupaika? (Fr. R. Kr.)

Parallelism e. mõtteriim tähendab värsi mõtte kordamist teisendatud kujul järgnevas värsis või värssides. Eesti rahvalaulule on parallelism eriti iseloomulik. Selle kaudu tihendatakse antava üldpildi üksikasju, värve ja varjundeid, kuid kalduakse mõnikord ka väsitavasse liialdusse värsi mõtte ülemäärase kordamisega.

Parallelismi — sama mõtte teisendatud kordamisena — võib esineda pääle luule hoopis vähema väljapaistvusega veel muuski ilukirjanduslikus loomingus. (Näit.: „Villu oli kangekaelne, enda kangust täis.“ (AHT.)

Antitees (vastuväide).

Sa oled püha ja ilus
ja hirmus oled sa ka. (J. L.)

Sa kõige armsam mulle,
kuid siiski vihkan sind. (A. H.)

Teda oli süütuks mõistetud, ehk ta küll oli süüdlane. Talle oli armu kuulutatud, ehk ta küll armu ei väärinud. (E. V.)

Rikkana ja uhkena kujutles ta teda tulevat, vähemalt tervena ning elurõõmsana; nagu ta läinud. Kuid ta tuli vigasena ja vaevasena, kelle eel käis õuduse vabin ning taga armetu saatus. (Fr. T.)

Kui parallelism tähendab sama mõtte teisendatud kordamist, siis antitees vastupidi — tähendab väljendatud mõtte kõrvutamist hoopis vastupidise mõttega, väitele vastuväite toomist. Nagu tume ese tõuseb esile heledas ümbruses, saab ka mõte vastupidise mõtte valgustuses väljapaistvamaks.

Kontrast (vastand, vastuolu).

Nagu mutimulla mustav hunnik lömitab hurtsik peremehe põldude serval vainu ääres. Valendav, siretav lumeümbrus teeb ta veel tuhmimaks ning tahmasemaks, kui ta juba muidugi on. (E. V.)

Aed lehkab sõnniku ja õite lõhnast. (J. L.)

Natuke lõbus, natuke kurb, osalt töö, osalt ajavaide, — nii soovisin ma selle raamatu olevat. (Fr. T.)

Kontrast on väga lähedane antiteesile. Ta tähendab tugevasti erinevate esemete või nähtuste kõrvutamist. Nagu antitees nii aitab ka kontrast kõrvutatavaid esemeid või nähtusi selgitada ning väljapaistvamaks teha.

Kliimaks (astend).

1.

Kõrtsmiku nagu sulas mahedaks ja üsna magusaks. (E. V.)

Maa hakkab kumama nagu kauge tulekahi sügisööl, maa hakkab tumedalt helendama, maa hakkab sädemeid pilduma, maa lööb loitma, maa hakkab leegitsema, maa paneb silmad virvendama, maa saab pimestavalt hiilgavaks, nagu oleks ta päikesest. (AHT.)

Viis on vaimu välja pealla,
Kuus on kubjasta järella,
Seitse seljapeksijada,
Kaheksa karistajada,
Kümme külje mõõtijada. (Rhvl.)

2.

Isa toal on kuldaharja,
vennal on hõbedaharja,
vabadikul vaskiharja. (Rhvl.)

Kui meie hääd oleme, siis oleme seda igal pool: troonil,
palees ja hütis. (Fr. T.)

Kliimaks tähendab astmeliselt tõusvat kujutluste rida, mille
sihiks on äratada ning tõsta huvi ning tähelepanu (vt. näiteid nr. 1).
Kliimaks võib esineda ka ümberpöörduvalt, s. o. astmeliselt alaneva
kujutluste reana. Sel juhul nimetatakse teda antikliimaksiks
(vt. näiteid nr. 2).

Tunderõhulised laused.

Käi kindlast! Pää kõrges!
Aeg annab harutust! (L. K.)

Oi maailmade valgus, võta mu valu oma kiirsesse, vii mu igat-
sus merede taha! (Fr. T.)

Päike, oh õnnista Eesti rahvast! (M. V.)

Ma teretan sind, hommik,
Sind, kaste, suve õhk!
Sind, vaikne metsa kohin,
Sind, sinitaeva võlv!
Ma küsin, õrnad lilled,
Kas mulle õitsete?
Ma küsin, linnukene:
Kas mulle laulate? (Fr. R. Kr.)

Kes küll heledalt naerda siin suudaks?
See, kes mured kõik rõõmuks muudaks. (G. S.)

Mis mul vastu juhtunekse?
Tuli vastu pardi parvi. (Rhvl.)

Tunderõhulised laused väljendavad erilisel hoogsaid ning sü-
gavaid tundeliigutusi kas hüüd- või küsilause kujul. Puht-tunde-
rõhulistest lausetest erineb küsilause, mis esitatakse huvi äratami-
seks, kusjuures küsija ise vastab (vt. viimaseid näiteid!). See on

nn. retooriline küsimus. Tähelepandavaks erivormiks on tunderõhulis lauseis pöördumine elutute või meile mingis muus suhtes kaugete esemete poole, nagu oleksid nad elavad ja meie ees. Nii pöördutakse antud näiteis päikese, hommiku, suve, õhtu jt. poole. Sellist tunderõhulist pöördumist kutsutakse luuleliseks ütteks ehk apostroofiks. Apostroof elustab kujutlust ning äratab tundeid.

Üldiselt võttes taotellakse lausekujundite kaudu eeskätt ilmekust, meeolelu süvendamist ja tähtsama esiletõstmist. Seda saavutatakse tavalise reeglipärase lause teadliku muutmisega ebatavaliseks.

Ülesandeid ja küsimusi.

1. Määrata kõik lausekujundid mõnedes klassi kursuse palades!
2. Leida kõnekeelest ja kirjandusest iseseisvalt iga lausekujundi kohta vähemalt üks näide!
3. Harjutada teadlikult üksikute lausekujundite kasutamist mõnes lühikirjandis!
4. Missugused lausekujundid on iseloomulikumad rahvalauludes?

3. Kõlakujundeid.

Helijäljendus (e. onomatopöa).

Süü r a k s a t u s,
p r a k s a t u s,
k o r r a g a v a i k u s.

Süü m ü r i n
j a j ü r i n
j a j ä l l e g i v a i k u s. (G. S.)

Kilk-kolk! Kilk-kolk! Mats-pots! Mats-pots! Jälle tõusevad ja vajuvad käed, jälle kõlksuvad ja matsuvad pindad, jälle sahisuvad õled ja jälle soriseb vili savist põrandale. (E. V.)

Popi käpad tegid kripa-krõpa ruudulisel põrandal. (Fr. T.)

Helijäljenduse ehk onomatopoeetiliste sõnadega jäljendatakse loodusehelisid. Nad väljendavad puhkevaid meeleliigutusi, elavust. Eesti keeles esinevad nad eriti rohkeis erivarjundeis (vrld. näit.: kohisema, kahisema, kihisema, kähisema, kõhisema, sahisema, sihisema, mühisema jne.).

Alliteratsioon.

Kus need kuked kulda söövad
Kuked kulda, kanad karda. (Rhvl.)

Hiis haljendab, tammikus tuhiseb tuul,
See kihab ja kohab ja sosistab huul. (J. B.)

Kinni löödud elu ukсед,
sõitvad, sõitvad surma suksed. (G. S.)

Naistel rippusid saapad ja sukad särjekirja säärepaelu pidi käe
otsas. (M. M.)

Alliteratsioon tähendab kaashääliku kordumist kahe või mitme sõna algul. Eriti harrastatud on alliteratsiooni vanades rahvalauludes ja lastesalmikuis. Viimastes on alliteratsiooni kõlaline veetlus avatlenud veel tänapäevalgi harrastama hulgaliselt sellist lasteloomingut nagu on näiteks:

Kargu Kaarel kõmpis karkudega kraavi kaldal. Kägu kukkus kuusikus: kukku, kukku. Kaarel kohkus, kukkus kraavi. Kaarel kisas koledasti. Kaarli kisa kuulis Karja Kadri. Kadri kandis Kaarli koju. Krõõt küsis: „Kallis Kaarel, kuidas kukkusid kraavi?“ Kaarel kostis: „Kohkusin käo kukkumisest, konna koledast krooksumisest. Krõõt kandis Kaarlile kuuma kohvi. Kaarel köhis kaua. Külas kostis kella kõlin. Kaarel kanti kalmistule. (Lastesalmik.)

Assonants.

Helise, helise metsa,
kõlise, kõlise kõrbe! (Rhvl.)

Hõbe hõlpemed õlalla. (Rhvl.)

Uni tuleb, ullikene. (Rhvl.)

Salaja salude kaudu
Hiilis hilju hüemetsa. (G. S.)

Assonants tähendab täishäälikute kordumist päärõhulises silbis. Ta esineb nagu alliteratsiooni eriti sageli vanades rahvalauludes. Kuid ka uuemasse rahvalauludesse ja kunstluulesse on mõlemad kõlakujundid juurdunud õige tugevasti.

Kõlakujundite kaudu taotellakse häälikute ilukõla ehk eufooniast. Pääle vanade rahvalaulude on kõlakujundid esikohal eriti tunduvalt, kuid võivad esineda ka igal pool mujal, kus rõhutatakse hääkõlavust.

Ülesandeid.

1. Määrata kõlakujundid mõnest vanemast ja uuemast rahvalaulust ja kunstluuletusest!
2. Leida iseseisvalt kirjandusest näiteid iga kõlakujundi kohta!

2 Eesti kirjandusteooria algmeid

4. Stiilikujunditest üldiselt.

Löppeks rõhutagem, et ilukirjandusliku teose stiiliväärtuse tõstmiseks pole tähtis stiilikujundite esinemise rohkus, vaid nende tarvitamise otstarbekus. Nii saavutab näit. Juh. Liiva luule lihtne sõnastus sageli suure mõjukuse õige väheste, kuid otstarbekalt rakendatud stiilikujundite kaudu. On eriti tähtis, et teose stiil oleks kokkukõlas kujutatava ainega, et ta poleks võõraid eeskujusid jäljendav, vaid autorile sisemiselt omane. Õige stiil nõuab väljenduses suurt otsekoheust ning loomulikkust, ta peab olema kõigepäält usutav. Viimase omaduse puududes jäävad kõige ilusamad sõnad, kõige rikkalikum ning peenem sõnavalik tühiseks.

Kunstilise stiili pääväärtusteks on kokkuvõttes: usutavus, otstarbekus, elulisus, uudus, varjundilisus, nägelikkus jms.

Ülesanne.

Kirjuta lühikirjandeid, kus kujundiline väljendus on esikohal, ja jälgi hiljem, missugune stiilikujundite pääala on neis esindatud kõige valdavamalt ja tähtsamalt!

B. Värsiõpetus.

1. Põhimõisteid.

Vrdl.!

1.

Sääl tema kukkus siis ilmale,
mis nägi salakesi:
et nagu peegel ta silmale
sätendas Peipsi vesi.

Ja et peeglis end kujutas
randlase majakene,
kalameest üle vee ujutas
kõvasti tehtud vene.

(G. S.)

2.

Ilus talvine hommik koitis,
kui Peeter teisel päeval juba
vara üles tõusis, enda riidesse
pani ja habeme hoolega vesti
alla ära varjas. Siis äratas ta
poiss-Antsu ja Saaremaa Priidu
üles ja hommikueine järel kõn-
disid nad kõik kolm kirveste ja
nurgasaega alla kuusikusse.

(A. K.)

Kirjanduslikud teosed võivad olla sõnastatud kas seotud (vt. 1. näidet!) või sidumata kõnes (vt. 2. näidet!). Sidumata kõnet kutsutakse ka *proosaks*, sõna kitsamas mõttes ¹⁾, seotud kõnet luuleks ehk *poesiaks*. Seotud kõne kõige olulisemaks tunnuseks on korrapärane rütm, iseloomulikud on aga ka riim ja kindel välisvorm.

Rütmil all mõtleme värsi jaotumist võrdseiks kõlavälistusteks,

¹⁾ Proosa, sõna laiemas mõttes, moodustavad teaduslikud tööd, õppe-
raamatud, referaadid, artiklid, protokollid, palvekirjad jne.

mille rõhutamine sünnib subjektiivselt ning tundepäraselt. Rütmi on võimalik tajuda nii lugedes kui ka kuuldes. Teatud määral, ilma kindla korrapärasuseta on rütm omane ka proosale. Keelde on rütm tulnud mingi inimtegevuse (töenäoliselt töö ja tantsu) korrapäraseist, kindlas taktis liigutustest ja saanud eriomaseks luulele.

Värsiks kutsume iga üksikut luuletuse rida. Värsside rõhutõusud ja -langused on seadusepäraselt järjestatud, evides seega nn. värsimõõdu. Värsimõõdu üksuseks on värsijalg²⁾, mis moodustub eesti luules seadusepäraselt ühenduvaist tugeva- ja nõrgarõhulistest silpidest. Näit. värsis „Tulin| linnast|. Lume|sadu.“ on neli värsijalga, millest igaüks koostub ühest tugeva- ja ühest nõrgarõhulisest silbist.

Värsid liigituvad värsijalgade arvu järgi ühe-, kahe-, kolme-, nelja- ja lalisteks jne.

2. Eesti kunstluule värsimõõt.

Eesti värsile on omased eeskätt järgmised värsijalad (' tähendab rõhulist, ~ nõrgarõhulist silpi):

1. trohheus — koostub ühest tugevarõhulisest ja sellele järgnevast ühest nõrgarõhulisest silbist. Skeem: ' ~

Näit.: *Suure | tüki | sooja | leiba*

(J. L.)

2. daktül — koostub ühest tugevarõhulisest ja sellele järgnevast kahest nõrgarõhulisest silbist. Skeem: ' ~ ~

Näit.: *Midagi | helendab | helgib ja*

(V. R.)

Väga harva võib esineda ka neljasilbiline värsijalg, skeemiga:

' ~ ~ ~

Näit.: *sisendades.*

Ühesilbiline sõna värsi algul (sageli ka keskel) hääldatakse

²⁾ Sõna värsijalg on tulnud kombest lüüa värsse ette kandes iga värsijala puhul jalaga takti.

tavaliselt nõrgarõhuliselt. Teda kutsutakse sel juhul eeltaktiks ehk anakruusiks.

Näit.: *Su / hele / naer mu / tupp / äkki / põikas /*

(G. S.)

vist / targeldet / olid need / tiivad /

(M. U.)

Harva võib ka kahesilbiline lühivärteline sõna värsi algul jääda tugeva rõhuta. Teda kutsutakse siis baasiks (e. aluseks).

Näit.: *Jalad / heljuvad / kenasti / kiiguvad / käed*

(J. B.)

Antiikseis (kreeka ja rooma) värssides esines rõhuvahelduse asemel pikkade ja lühikeste silpide vaheldus (vältevaheldus), mida eesti luulesse üle kandes enamasti asendatakse vastavalt tugeva- ja nõrgarõhulistega.

Antiikseist värsest on meil sagedasemad heksameeter ja pentameeter. Näit.:

Küpressi / üksiku / latva // vaid / kaugete / mägede / tagant (heks.).

päike veel / riputab / verd // väärikat / mälestust / sest (pent.).

(J. S.)

Heksameeter koostub niisiis viiejalalisest daktülist, millele värsi lõpus liitub kuues trohheiline värsijalg. Lõige ehk tsesuur (peatus, mis jagab värsi kaheks värsipoolikuks, märgitakse: ||) on kolmandas värsijalas. Pentameeter moodustub kahest ühesugusest poolvärsist, millest kumbki koostub kahest daktülist, millele veel liitub üks rõhuline silp.

Heksameeter koos pentameetriga moodustavad värsipaari ehk distihhoni.

Ülesanne.

Leida näiteid eri värsimõõtude kohta!

3. Riim.

Lõhnab magusalt, magusalt suvine t u u l, (a)

toob niidult ja nurmelt h õ n g u. (b)

Ja päike hõõgub kui tuline k u u l, (a)

õhk täis on valguse l õ n g u. (b) (H. V.)

Riimi all mõtleme kahe või mitme sõna sise- ja lõpphäälikute kokkukõla värsside lõpul. (Riimi asetuse tõttu värsside lõppu kutsutakse eesti kunstluule riimi täpsemalt lõppriimiks.) Kuna sisehäälikud algavad eesti keeles päärõhulisest silbist, loeme säält riimi algust. Riim on üldiselt ilmekam, kui kokkukõla teostub väikese lahkuminekuga.

Riimi eraldatakse kõigepäält silpide arvu järgi:

1. ühesilbilised ehk meesriimid: luisk :
tuisk; und : tund jne.;

2. kahesilbilised ehk naisriimid: tera :
kera; valu : talu jne.;

3. kolmesilbilised ehk libisevad riimid:
küngastel : rüngastel; raamatut : saamatut jne.;

4. neljasilbilised ehk ülilibisevad riimid:
sumedasse : tumedasse; kihutavad : nihuta-
vad jne.

Ülilibisevate riimide hulka kuuluvad ka väga harva esinevad enam kui neljasilbilised riimid. Näit. : hukutavaile : kukutavaile jne.

Asukoha järgi jagunevad riimid:

1. Paarisriim (skeem: aabb), näit.:

Vihma küll valab ju pilvede vi nas,

taevas kui maa sügisudude ti nas.

Pilvi rebides vilistab tu ul,

kari on väljas veel mihkli ku ul. (A. A.)

2. Ristriim (abab), näit.:

Hõbemaheda helina vikati luisk

lööb vastu säravat tera.

Langeb kaartena heina kui murraks tu isk,

kuhi kasvab kui teritet ker a. (H. V.)

3. Süliiriim (abba), näit.:

Neis majakese kollast värvi seintes,

sääl kosutavat vaigu lõhna peitub;

ja palju, palju mõnusust ses leidub,

kui laisalt pikutame värskes heintes. (M. U.)

4. Segariim (aabccb jne.), näit.:
- Kelle on need hallid veised,
 Polegi vist nagu teised,
 Meie karja said nad kust?
 Nende kõrval kasvult maha,
 Sileduselt jäävad taha
 Meie joonik, meie must.

(M. U.)

Rüimidest hinnatavaim on täisriim. Täisriimid algavad päärõhulisest silbist ning evivad sõna lõpuni võrdsed häälikud. Ühtlasi riimivad sõnad peavad olema samas vältes. Näit.: o d a; k o d a; p ä i k e : l ä i k e; v u h i s e g u : t u h i s e g u j n e.

Homonüümidest (samakõlalistest, kuid tähenduselt erinevaist sõnust) moodustub erilaadiline täisriimi liik, nn. homonüümriim. Näit.:

Nutab undruku sappa kõik salajas k o h a s, . . .

Ah, see tilluke õnn, mis kord südames k o h a s. (M. U.)

Irdriimiks nimetame riime, kus kõik häälikud päärõhulise silbi täishäälikust alates ei ole võrdsed, näit.: r ü s i b : p ü h i b; h i n g : l i n n; k ä e d : n ä e b; h o o g u : j o o b u n d; (kõr- ges) t a e v a s : (selles) v a e v a s (viimases näites on välteline erinevus).

Kuna kõrvalrõhk eesti keeles on küllalt tugev, on riimidena arvestatavad veel küllalt ilmekaina ka nn. kõrvalrõhulised riimid, näit.: igave st : südame st; seejuures tuleb eelistada juhtumeid, kus kõrvalrõhuline riimipaarik riimib päärõhulisega, näit.: m õ t i s k e l u d : e l u d; u k s : a l i s t u k s.

Eriline liik on veel liitriimid, mis koostuvad mitmest sõnast, näit.: t o o m i n d : v o o l i n d : s o o p i n d; v ä i k e - l i n n : p ä i k e m i n d.

Riimi hindamisel on arvestatavad eeskätt järgmised asjaolud:

1. Riim on üldiselt seda enam hinnatav, mida suurem on kõlaline sarnasus.

2. Riimi väärtust tõstab tunduvalt riimi uudus. Näit. võivad olla küllalt mõjukad puuduliku samakõlaga, aga ootamatud irdriimid, nagu Ch a p l i n : s a p p i j t.; teiselt poolt aga liiga kulunud täisriimid (seal:teal; mind:rind jne.) ei evi enam mingit kunstilist mõju. Kõige mõjukam on loomulikult täisriimi uudus.

3. Riimi väärtus oleneb veel tunduvalt sellest, kas ta on loomulikus seoses tekstiga, selle paratamatu osis, või vägivaldselt liidetud.

Ülesanne.

Liigitada mõnes vanemas (näit. F. R. Kreutzwaldi) ja uuemas (näit. G. Suitsu) luuletuses riimid ja hinnata nende kunstilist õnnestumist antud põhimõtteil!

4. Salm.

Luuletus jaguneb tavaliselt salmideks ehk stroofideks, mis koostub rühmaks ühendatud värssidest. Salmi kuju taotleb kokkukõla sisulaadiga ning võib olla vastavalt sellele väga mitmesugune. Moodustamise aluseks võetakse sageli geomeetrilisi kujundeid (nelinurka, trapetsit, ringi jt.) Kõige sagedasem on nelinurkne stroof ehk nelik. (A. Haava, K. E. Söödi, Juh. Liiva jt. harrastatuim salmikuju.) Näit.:

**Pedak heleroheline,
kask kuldkollane!
Nõmm on sügisele
langend kaenlasse. (J. L.)**

Salmikujude mitmekesisus on arenenud kuni vabavärsini, kus salmid üldse puuduvad või esinevad kindla korrapärasusega. Vabavärsis valitseb segariim ja värsimõõdu vaheldus, mis aga peab olema viidud kokkukõlasse sisulaadiga. Vabavärsiline luuletus on näit. G. Suitsu „Äike“.

5. Eesti rahvalaulu värs.

Eesti vana rahvalaulu värsimõõduks on 4-jalaline trohheus. Nagu kunstluules arvestatakse siingi eeskätt rõhuvaheldust, kuid tähtis on veel teatud määral ka silpide vältevaheldus ja arv.

Iga värs evib neli rütmilist rõhku, silpide tavaliseks arvuks värsis on kaheksa. Viimane värsijalg ei jää poolikuks ega lõpe värs ühesilbilise sõnaga.

Kuid on ka mõnesuguseid erandeid:

Kõigepäält on tähelepandav, et esimest värsijalga täidetakse peaaegu vabalt: kahe silbi asemel võib selles esineda kuni neli lühikest silpi. Näit.:

Näit.: *Ühe pani | kuuksi | kullen | dama.*
 () () () () () () () ()

Mõnikord võib esineda mitmesilbilises esimeses värsijalas isegi pikk pärõhuline silp.

Näit.: *Isa toob | pärja | Pärnu|maalta.*

Ka värsi teine ja kolmas värsijalg võib esineda mõnikord kolmesilbilisena (daktülinas).

Näit.: *Vihu|last olen | viidud | virve.*

Nurgad | nutid | et olen | noori.

Rahvalaulu trohheilist värsijalga võib täita mõnikord üheainsa pika täishääliku või kaksiktäishäälikuga silp.

Näit.: *Too | kirves | raiu | kiike.*
Käi | kiige | kõrge|elle.
Tegi | kuu | tegi | kaks.
Rinnalt | veeres | vöö |legi.

Rahvalaulu loomulikuks ettekandeviisiks on olnud laulmine, leelutamine. Silpide vältelise vahelduse tõttu on loomulikult kujunenud paremais rahvalaules tendents, et värsijala tõusus ei esine lühikest pärõhulist ja värsijala languses pikka pärõhulist silpi, välja arvatud esimene värsijalg. (Soome Kalevala-värsis on see reegliks.) Oleks ju ebaloomulik, kui me näit. säärast värssi nagu „tule, tule, tuulekene“ laulaksime: „tuule, tuule, tuulekene“. Selgesti häiriv on samuti värsijala languses pikk pärõhuline silp.

Rahvalaulu lugemisel on praktiseeritud kaht ettekandeviisi:

1) loomulikku lugemist, kus ettekandes on mõõduandvaks lauserütm;

2) skandeerivat lugemist, kus värss kantakse ette värsimõõdu rõhkude järgi (mis alati ei lange kokku sõnarõhkudega), näit.:

Näit.: *Müllu | jõin mu|rè ka|rìka.*
Kès toob | mùlda|jè ó|lùta.

Skandeeriva lugemise puhul peaks loomulikkuse huvides värsirõhuliste silpide rõhutamine sündima kergelt ning liialdusteta.

Eesti vanas rahvalaulus puudub lõppriim. Selle asemel võime siin rääkida algriimist, mille moodustavad alliteratsioon ja assonants, mis esinevad tavaliselt koos. Näit.:

Mehed mütsita müravad,
naised tantsivad tanuta.

Algriimi ei esine enamasti rohkem kui kahes sõnas; arvata-
vasti vahelduseks jäetakse mõnikord assonants ära.

Vanast rahvalaulust erineb küllalt teravasti uus rahva-
laul, mis on tekkinud hiljem kunstluule eeskujul ja evib selle tun-
nuseid. Uuel rahvalaulul ei ole kindlat värsimõõtu (esikohal on
siiski 4-jalaline trohheus); sõna-alguslikest kaas- ja täishäälikuist
moodustuva algriimi asemel esineb lõppriim; värsid on rühmitatud
salmidesse; lauluviis on vahelduvam ja ulatuslikum; puuduvad
iseloomulike nähtustena parallelism ja korduskujundid; keel on
enamvähem kaasaegne.

Uuest rahvalaulust üldtuntud on näit. „Lilla istus vangitornis“,
„Üks kuninga tütar ja kuninga poeg“ jpt.

Ülesandeid.

1. Leida iseseisvalt näiteid vana rahvalaulu värsi erandite kohta!
2. Valida võrdlemiseks mõni vana ja uus rahvalaul ja määrata üksik-
asjalikult iseloomulikud tunnused ning erinevused!

C. Teose koostus.

1. Teema.

Kirjandusliku teose juhtivat üldmõtet nimetame teemaks.
Teema liidab teose üksikud osad tervikuks ja juhib sündmustikku.

Teemasid võib teoses olla mitu: pää- ja kõrvalteema
m. d. A. H. Tammsaare jutustuse „Vanad ja noored“ üheks
kõrvalteemaks on oma maalapikese armastus, pää-
teema sisaldub aga juba päälkirjas — see on vanade ja
noorte vastuolu.

Kuigi teema sisaldub tavaliselt juba päälkirjas, ei tohi alati
teemat samastada päälkirjaga. Päälkiri viitab sageli ainult mingile
tähtsamale momendile teose sündmustikus, teema on aga kogu
sündmustiku kokkuvõtlik nimetus.

Teema valikul on tähtis arvestada selle huvitavust. Seltskonna
tähelepanu köidavad suuresti kaasaja huviküsimustega seotud tee-
mad (nn. aktuaalsed teemad). Ärkamisajal oli haarav näit. J.
Pärna jutustuse „Oma tuba, oma luba“ talude päriseks ostmist
käsitlev teema, kuna see oli seotud päevahuvidega. Püsivamat
väärtust annab teemale, kui ta on seotud üldinimlike huviküsimus-
tega (niisugused on näit. vanade ja noorte vastuolu, kangelaslik
eneseohverdus kaasinimeste või isamaa eest jne.). Mida ulatusli-
kuma tähtsusega teema, seda kauemini säilitab ta tähelepanu.

2. Aine.

Teema käsitluseks vajab kirjanik ainet, nn. toormaterjali,
mida saadakse mitmesuguseist allikaist: isiklikest elamustest, olus-

tikust (miljööst), kunstiteostest, ajaloost jne. Valdkond, kust teose aine saadud, määrab teose laadi. Nii võime rääkida näit. olustikulistest (A. Kitzbergi „Libahunt“ jt.), ajaloolistest (E. Vilde „Mahtra sõda“ jt.), muinasloolistest (Fr. R. Faehlmanni müüdid jt.), fantastilistest (Fr. Tuglase „Popi ja Huhuu“ jt.) jne. teostest. Aine laadiga on lähedalt seotud aine ala, mis näitab lähemalt aine asukohta. Aine alaks võib olla näit. linna-, alevi-, küla-, mõisa-, talu- jne. elu.

3. Motiiv.

Teose teema käsitus on tervik, mis koostub väikestest seotud üksustest. Selliseid vähimaid ning jagamatuid käsitluse üksusi kutsume teose motiivideks.

Motiivid jagunevad tähtsuse järgi pää- ja kõrvalmotiivideks. Päämotiivid on teose sisu kandvamaiks tegureiks. Juh. Liiva „Nõia tütre“ päämotiivideks on näit.: Leena päritolu, kasuvanemad, kahtlev perepoeg, armastus, armukadedus, ebausk jne. Need kujundavad teose sündmustiku pääjooned.

Motiive võime veel liigitada hoog-, püsi- ja hingelisteks motiivideks. Hoogmotiiviks (e. dünaamilisteks m.) kutsume motiive, mida iseloomustab mingi tegevus või liikuvus, näit.: laevasõit, põllukünn, võidujooks. Püsimotiiviks (e. staatilisteks m.) kutsume motiive, mida iseloomustab olukorra (situatsiooni) püsivus, näit.: taluelu, kirik, mõis, mets, meri. Hingeelulised (e. psühholoogilised) motiivid väljendavad hingeelu avaldusi — tunnet, tahet, mõtet. Näit.: armastus, vihkamine, solvumine, kannatus, unistus.

Motiivide arv on üldiselt piiratud, kuid eri kirjanike teoseis võivad samad motiivid esineda väga mitmekesisis erivarjundeis.

Ülesanne.

Määrata motiivid mõnes lühijutus ja luuletuses!

4. Faabula.

Motiivid on seotud sündmustikulises teoses ajalisel ja põhjuslikult. Varasemad sündmused põhjustavad hilisemaid. Sääraselt seotud sündmuste järjestust kutsume teose faabulaks. Faabula tähendab niisiis teose sündmustikku selle ajalises ning põhjuslikus järjestuses.

5. Iseloomustus (e. karakteristika).

Kuna tegelased teoses on tegevuse juhtijaiks, on tähtis nende tundmine. Seepärast sündmustiku kujundamisel pööratakse eeskätt tähelepanu tegelaste iseloomustamisele.

Iseloomustamine võib olla otsene või kaudne. Kui A. H. Tammsaare „Vanades ja noortes“ ütleb: „Tiina oli loomu poolest isa tütar, aga lisana peitus temas naiselik põikpeasus, järeleandmatus, kangekaelsus, mis süüta kannataja näo taha varju poeb“, siis on see otsene iseloomustus. Otseses iseloomustuses kirjanik esitab ise või mõne tegelase kaudu või kangelase eneseavaldusega vahenditult iseloomujooned. Kaudne iseloomustus avaldub päämiselt tegudes, aga ka välimuses, elamus, väljenduslaadis ja kõneaineis. Kui otseses iseloomustuses tegelasi vaadeldakse omaette, on kaudes tegelased esitatud vastastikuses seoses.

Iseloom võib olla laadilt püsiv, mis jääb muutumatuks teose ulatuses (näit. Taavet Soovere), või muutuv, mis areneb koos sündmustikuga (näit. Väljaotsa Jaan teoses „Külmale maale“).

Tegelasi, keda teoses esile tõstetakse kõige ilmekamalt ning teravamalt, kes on sündmustiku juhtijaiks, päämisteks ideede kandjaiks ning küsimuste lahendajaiks, kutsume päätegelasteks ehk kangelasteks. Kõrvaltegelaste ülesandeks on esile tõsta päätegelase iseloomujooni.

Iseloomu vaatlemisele võib järgneda tegelase hindamine lugeja poolt. Selles on kõigepäält tähtis võtta seisukoht, kas kirjanik on suutnud tegelast kujutada usutavana ja elavana. Sellest oleneb kunstiline õnnestumine. Kõlbelisest seisukohast on sellele lisaks tähtis otsustada, kas tegelane on positiivne (s. t. hääd omadused on ülekaalus) või negatiivne (s. t. halvad omadused on ülekaalus), väärtuslik või väärtuseta, meeldiv või ebameeldiv.

6. Ülesehitus (e. kompositsioon).

Vaatleme sündmustiku arengu tähtsamaid momente.

Teose algust, kus tavaliselt tutvustatakse tegelasi, nende suhteid ja olukorda, milles sünnib tegevus, kutsumakse ekspositsiooniks. Tavaliselt algab ekspositsioon rahuliku olukorraga, mis siis rikutakse erakordsete sündmustega. Sündmused, mis põhjustavad rahuliku olukorra muutumist, moodustavad nn. sõlme. Järgneb sõlme lahendamine, sündmustiku areng (dispositsioon), mille aluseks on vastakaist huvidest tekkinud võitlus tegelaste vahel. Võitlus jaotab tegelased vastasrühmadeks (A. Kitzbergi „Libahundis“ on näit. ühel pool Tiina, teisel pool Tammarud). Kokkupõrkeid nende vahel kutsume konfliktideks, vastastikuse võitluse arenemiskäiku — intriigiks. Intriig areneb kas vastuolude suurenemise või tasandumise sihis. Vastuolude keerukusest ja vastakate huvide tugevusest oleneb pinevuse aste, mis saavutab tavaliselt haripunkti ehk kulminatsiooni sõlme lahenduse eel. Pinevuse haripunktile järgneb pööre — kaldu-

mine lõpplahendusele, kus saavutatakse uuesti tasa-kaal, rahuldatakse huvid.

Sündmustiku kujundamises esineb siiski sageli erinevusi antud käigust. On teoseid, mis algavad järsult otse sündmustiku arendamisega. Sel juhul tutvustatakse tegelaste ja olukorraga järk-järgult hiljem. Ekspositsiooni ainek võib olla pillatud vahemärkustesse üle kogu teose või esineda hiljem sündmustiku vahel autori või mõne tegelase selgitusena (näit. Juh. Liiva „Varjus“ Villu vanemate lugu).

Üksikute teoste algul esitatakse omaette eellugu, kus teatakse mõningaist sündmusist, mis olnud enne käsitledavaid sündmusi. Seda kutsume proloogiks. Mõnede teoste lõpul esineb omaette lõpposa, kus tavaliselt jutustatakse kangelase edaspidisest, pärast teose tegelikku lõppu arenenud saatusel. — Seda kutsume epiloogiks.

Teose ülesehitusel kasutatakse kolme põhimõtet: ühtsus-, vastuolu- (e. kontrasti) ja astmelise tõusu (e. gradatsioon-) põhimõtet.

Ühtsuspõhimõte taoteleb organismitaolist elulist terikut. Mõju suureneb, kui sündmusega harmoneeruvad looduspildid, nii kujutatakse näiteks rõõmu ilusa päeva, roimi sünge öö tagapõhjal.

Uuemais näidendis viljeldakse näit. sageli nn. sümmeetrilist ühtsust — lõppvaatuses korratakse esimese vaatuse olukorda (näit. A. Kitzbergi „Libahunt“).

Vastuolupõhimõte rajaneb hingeelulisel seadusel, et kujutus saab selgemaks ning tugevamaks, kui talle otseselt järgneb vastupidine kujutus. Nii näit. „Libahundis“ aitab esimese vaatuse talveõhtumeeleolu süngus tõsta heledasse valgusse teise vaatuse elava pildi kevadises metsas. Süngemeleolu järel saab siin Tiina rõõm erilise väljapaistvuse.

Vastuolu abil tõstetakse esile tundeid, mõtteid, tegelasi jne. Nii on vastuolu abil valgustatud näit. Juh. Liiva „Varjus“ vana ja noore mõisahärra omadusi, A. Kitzbergi „Libahundis“ kahe tõu erinevusi jne.

Astmelise tõusu põhimõte esineb kirjanduses vahest kõige valdavamalt. Tundeluules avaldub see meeleolu süvendamises ja tõusus, jutustavas ja näitekirjanduses põnevuse järk-järgulises tõstmises.

Astmelist tõusu ei teostata alati pidevalt, vaid sageli laineliselt — kord põnevusastet suurendades, kord vähendades. Vahelduseks ning puhkuseks on ajutine langus vajalik. Uueaegses 5-vaatuselises näidendis on sageli kaks suuremat põnevuse tõusu: esimene III vaatuses, teine suurem tõus V vaatuses (näit. „Libahunt“). Ka jutustavas teoses võib olla mitu põnevuse astmelist tõusu.

Igalt eeskujulikult teose ülesehituselt nõutakse:

1. Iga motiivi olemasolu teoses peab olema vajalik. Ühtki teosesse sissevõetud eset ei saa jätta kasutamata.

2. Iga motiiv teoses peab olema antud olukorras usutav ning loomulik.

Loomulik pole näit., et seiklusjuttudes kangelasele saabub ikka abi mõni minut enne kindlana näivat surma. Loomulikud pole ka nende teoste lõpplahendused, mis ei järgne paratamatult sündmuste arengust (nagu näit. A. Kitzbergi „Kauka jumalas“).

3. Iga motiivi olemasolu teoses peab olema kunstiliselt õigustatud.

See nõue põhineb tõsiasi, et kõik, mis pärit tõelisusest, ei sobi veel kunstiteosesse.

Iga teose ülesehituse lõppsihiks on taotella organismitaolist tervikut, kus igal pisiasjalgi on oma ülesanne, igal osisel (komponendil) loomulik ulatus ja omavaheline kokkukõla. Juh. Liiva „Vari“ on ülesehituselt puudulik näit. seepoolest, et ta jääb tervikuna ebahühtlaseks: esimesed päätükid on üksikasjalised ning võrdlemisi suure ulatusega, lõpp-päätükid aga lühenevad järsult ja muutuvad katkelisteks, mida tunduvalt veel suurendab asjaolu, et tegelaste arengus jäetakse korduvalt vahele hulk aastaid.

Ülesehituse eritlusele asudes kõigepäält tähele panna, mida teoses on eeskätt rõhutatud (näit. kas sündmustiku jutustamist, iseloomu kujundamist, olustikku jne.), et siis sellest lähtuda.

D. Tähtsamaid stiilivoole.

Igal kirjanduslikul voolul on teataval määral välja kujunenud talle iseloomulik ning eriomane väljendusviis ehk stiil, mille tähtsamaid tunnuseid alljärgnevas loendame.

Romantism.

Romantilisele kirjandusele on üldiselt iseloomulikud järgmised tunnused: erakordse, tundelise, salapärase, ilusa ja fantastilise eelistamine, loodusearmastus, musikaalsus, värvirikkus, paatos, isikliku (subjektiivse) rõhutamine, usklikkus, pärimuste austus, seiklustarve, eriline huvi kauge mineviku ja võõraste maade (eriti lõuna- ja idamaa) vastu.

Stiilikujundeist on romantismile eriti iseloomulikud: tunde- rõhulised laused, kaunistav epiteet, isikus-

tamine, sagedane kontrasti ja metafoori esine- mine, kõlakujundite esikoht.

Epiteetidest on esikohal eredavärvilised: kuldne, purpurne, hõbedane, violet, sinine, roosa jt. (Näit. lause E. Bornhöhe „Tasujast“: „Lõunaajal paistis päike selgesti ja soojalt sinisest taevast; õhtul läks ta säravalt looja ja taevaäär lõkendas veel kaua kullases, punases, roosa ja violeti värvides“); isikustamise kaudu tuuakse lähedale loodus, millele omistatakse koguni isiklikke meeolusid, nagu rõõmu, kannatust, igatsust, lootust (vt. M. Veske „C. R. Jakobsoni haul“ jt.).

Sõnavaras on iseloomulikud: salapärane, hämar, uni, öö, pilkane, vari, udu, varemed, meri, torm, pikne; süda, hing, rind, põu, hõlm; igavik, ääretu, avar, tähine taevas, kuuvalge jt.

Romantilises stiilis on kirjutatud näit. E. Bornhöhe „Tasuja“, M. Veske, A. Haava, K. E. Söödi jt. luule enamik.

Ülesandeid.

1. Leida näiteks toodud autorite jt. teoseis romantilise stiili tunnuseid!
2. Koostada ise stiililt võimalikult puhtromantiline lühikirjand!

Realism.

Realismi huvialad on romantismiga võrreldes mitmeti vastupidised. Erakordsust, salapärasust ja fantastilisust asendab siin igapäevsus, tundelisust mõistusepärasus, subjektiivsust objektiivsus; mineviku asemel on tänapäev, võõraste maade asemel sageli lähim ümbrus. Esikohal on ümbritsev tõsielu, mille pisiasjule pööratakse erilist tähelepanu, andes neile sageli koguni saatusi määravat tähendust.

Stiili iseloomulikumaid jooni on kujutamise detailsus ning varjundite taotelu. Mõistuslik põhisuhtumus nõuab stiililt veel asjalikkust, selgust objektiivsust. Epiteetidest on esikohal kirjeldav ning iseloomustav. Sõnavaras ei eelistata enam ilusat ja erakordset, vaid lähendatakse keelt tegelikule kõnekeelele, kirjakeele kõrval esinevad ka murded ja üksikute ühiskonnakihtide erisõnavara (lastekeel, meremeeste keel jne.).

Realistlikke teoseid on meil näit.: E. Vilde „Külmale maale“, „Kupja-Kaarli adjustaadid“, Juh. Lüva „Igapäevane lugu“, „Peipsil“, J. Mändmetsa „Jõeääre Madis“, A. Kitzbergi „Püve-Peetri riukad“, P. Vallaku „Maanaine“ jt.

Realismi alaliiki kuulub naturalism, mis kaldub äärmusse romantismile täiesti vastakas suunas. Ilusa asemel tõstetakse siin esile inetut, vaimsete huvide asemel ainelisi, toreduse ja külluse asemel tööliselu viietsust.

Stiililt on naturalismile iseloomulik igapäevase elu pisiasjade külluslik esitamine ja harukordne tähtsustamine. Murdekeele ja üksikute ühiskonnakihtide erisõnavara tarvitamine muutub tavaliseks ning iseloomustavaks. Sõnavaras eelistatakse sageli „jämehäid“ sõnu (nn. vulgarisme), nagu: närakas, tímukas, saadan, siga jt.

Naturalismi kaldub tunduvalt A. H. Tammsaare „Vanad ja noored“.

Ülesandeid.

1. Leida näiteks toodud jt. teoseis realistliku stiili tunnuseid!
2. Koostada ise stiililt võimalikult puhtrealistlik kirjand, valides aine ümbritsevast tõsielust ja rõhutades kujutamise detailsust!
3. Leida näiteks toodud jt. teoseis naturalismi tunnuseid!

II. POEETIKA.

Järgnevas poeetika-osas vaatleme üldjoontes ilukirjanduse põhi- ja eriliikide olemust.

A. Rahvaluule ja kunstluule (e. kunstkirjandus).

Rahvaluuleks kutsume rahva keskel, eriti selle arenemise algastmeil tekkinud luulet, mis on suuliselt põlvest põlve levinud ja teeb alatasa läbi teisendumisi vastavalt aja ja koha tingimustele.

Kunstluule moodustab teatavate autorite looming, mis säilib trükis või kirjas. Kunstluule tekib rahvaste kõrgemal arenemisastmel, on üldiselt võttes nii sisult kui ka vormilt mitmekesisem ning vahelduslikum, suurema sügavuse ning ulatusega, eriti inimhinge tõlgitsemisel.

B. Ilukirjanduse põhiliigid.

Ilukirjanduses eraldatakse domineerivamate üldtunnuste järgi kolm põhiliiki: lüürika, dramaatika ja eepika. Need põhiliigid jagunevad veel eriliikidesse.

1. Lüürika.

Lüüriksed teosed on näit.: A. Haava „Oh kodumaa!“, Juh. Liiv „Ta lendab mesipuu poole“, G. Suits „Kerkokell“, V. Ridala „Talvine õhtu“, M. Underi „Maantee“, H. Visnapuu „Jõuluöö“ ja teised.

Toodud näidetele on ühiselt omased: isiklike tundmuste ja elamuste tõlgitsemine, lühike ulatus, kõlalise külje rõhutamine (mida taotellakse rütmi, riimi, hääliku- ja sõnakorduste jt. abil), sündmustiku ehk faabula puudumine. (Harva esineb siiski faabula-katkendeid.) Need kõik on lüürika põhitunnused.

Sisult jaguneb lüürika loodus-, armastus-, isamaa-, usujne. lüürikaks.

Lüürika tähtsamaid eriliike on:

Hümn — pidulikke, ülevaid tundeid väljendav aateline (isamaalise, vaimuliku jne.) sisuga tundeluuletus.

Tähtsamaid hümn on meil J. V. Jannseni kirjutatud rahvushümn „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ ja H. Visnapuu „Kodumaa laul“.

Eleegia ehk kaebuslaul — tundeluuletus, kus tõlgitsetakse kurbuse ning üksinduse meeleolusid.

Meie tuntumaid eleegiaid on K. E. Söödi „Metsateel“, A. Haava „Ei saa mitte vaiki olla“, „Ööbiku surm“ jt.

Epigramm — pilkelise sisuga lühiluuletus. Näit.:

Üks kui mõnigi teine.

**Ükskord oli üks mees. Ta sündis, kosis ja suri,
Enam ma temast ei tea. Aga ta oli üks mees.**

(Fr. R. F.)

Mõttesalm — tabav ning kokkusurutud värsikujuline mõtteavaldus.

Näit.:

**Kui korra südamed valla,
siis astuvad inglid alla.**

**Kui kullaorjus läilaks lääb,
siis vaimul jälle sõna jääb. (J. L.)**

Lüürilist värssteost, kus eriliikide tunnused ilmekalt puuduvad, kutsutakse lihtselt lüüriliseks luuletuseks.

Lüüriline rahvalaul. Vana värsivormilise rahvalüürika tundetõlgitus on üldiselt naiselikult meeleolutsev, suhtumiselt passiivne ning valdavasti eeleegilise põhitooniga. Kuid kohati ei puudu ka üleemeelikus, vallatus, nali ning pilge.

Vanale lüürilisele rahvalaulule pole niivõrd iseloomustav kirjeldav kui jutustav käsitluslaad. Esitatakse oma piiratud elu esileküündivamate sündmuste katkendeid sügavatundelise elamusega, erilist armastust osutades looduse ja perekonnaelu vastu.

Sisult on eraldatud järgmisi liike: laulud laulu võimust ja ilust, noorpõlvest, kosjadest ja pulmadest, perekonna-elust, leinast ja murest, orjusest ja tööst, loodusest, tähtpäevadest, sõjast, nalja- ja pilkelaulud, kiigelaulud. Mõned neist, nagu orja- ja kiigelaulud, tulevad lugeda eriti omapärasteks.

Dramaatika (e. näitekirjandus).

Dramaatilised teosed on näit.: E. Vilde „Pisuhänd“, A. Kitzbergi „Libahunt“, O. Lutsu „Kapsapää“, „Siniallik“ jt.

Dramaatikasse kuuluvate teoste põhitunnusteks on:

1. Sisuliselt: kohandumine lavaliseks ettekandeks; tegevusliku (dünaamilise) külje esiletõstmine; tegelaste aktiivne püüd saavutada kindlat sihti, mis jaotab nad kaheks vastasrühmaks, kelle vastastikuse võitluse arenemiskäiku (intriigi) jälgime kokkupõrke õnneliku, lepliku või kurbloolise (traagilise) lahenduseni; tegevuse toimumine olevikus.

2. Välisvormiliselt: kahe kõne ehk dialoog (= kahe isiku vastastikune või ka mitme ristlev kõne) või selle kõrval mõnikord ka monoloog (= üksiku tegelase ulatuslikum omaette kõne); jagunemine vaatusteks või piltideks, mis omakorda jagunevad etteasteteks (= vaatuse osa, kus tegelaste koosseis ei muutu).

Dramaatilised teosed jagunevad kolme päaliiki: tragöödiateks (e. kurbmängudeks), komöödiateks (e. naljamängudeks, lustmängudeks) ja lihtdraamateks.

Parimaid tragöödiaid on meil A. Kitzbergi „Libahunt“. Tragöödia näitab kangelase (antud näite puhul Tiina) ülejulist võitlust takistustega ja murdumist selles.

Komöödiaist on meil õnnestunumaid E. Vilde „Pisuhänd“, „Pisuhännale“ nagu komöödiale üldse on iseloomulik ebatõsiste kokkupõrgete lõbus lahendamine.

Kui tragöödia kangelane taoteleb tõsist ja üllast („Libahundis“ Tiina näit. taoteleb iseseisva ja sisemiselt vaba isiku eneseteostamist armastuses), on komöödias esikohal liiga ühekülgsed või väiklased huvid („Pisuhännas“ näit. andetu Sandri kirjanikunime ja kuulsuse taotelu).

Lihtdraama (e. draama sõna kitsamas mõttes) all mõtleme näidendeid, mis on tragöödia taoliselt tõsise sisuga, aga vägdivad lõppkatastroofi, evides lepliku või õnneliku lõpplahenduse.

Ülesandeid.

1. Missugused tegelased moodustavad vastasrühmad eespool näiteks toodud draamateoseis!
2. Nimetada näidendeist tähtsamaid hoogmotiive!
3. Koostada iseseisvalt lühinäidend!

Eepika.

Eepilised teosed on näit.: soome rahvaepos „Kalevala“, Jak. Tamme valm „Punik“, M. Underi ballaad „Merilehmad“ ja legend „Taevaminek“, Juh. Liiva lühijutt „Igapäevane lugu“, Fr. Tuglase novell „Popi ja Huhuu“, M. Metsanurga romaan „Taavet Soovere elu ja surm“ jt.

Eepiliste teoste põhitunnusteks on: välismaailma sündmuste asjalik ja objektiivne kujutamine, kusjuures autori isiklikud elamused ja tundmused jäävad tagaplaanile; sündmustiku pidev arendamine (romaanis võib paralleelselt areneda koguni mitu faabulat); tegevuse toimumine minevikus. Kui lüüriline teos on eeskätt kirjeldav, dramaatiline teos dialoogiline, siis eepilises teoses võivad esineda koos kõik käsituslaadid — jutustav, kirjeldav ja dialoogiline.

Pideva faabula-arenduse kõrval esineb sageli huvi äratuseks ning põnevuse tõstmiseks ka katkendilist sündmustikku ja kaugema mineviku või tuleviku seikade sissepõimimist.

Eepilise teose kunstilise mõjukuse saavutamise päävahendeiks

on kujutatava maailma nägelikkus, tegelaskujude ja nende hingeliste elamuste usutavus.

Eepika tähtsamaid eriliike on:

E p o s — ulatuslikuma sisuga värsimõõduline teos.

Algupäralt jaotatakse eeposed kahte liiki: r a h v a- ja k u n s t e e p o s i k s. Rahvaeepos põlvneb päämiselt rahvalikest kangelaslugudest, mispärast kutsutakse teda k a k a n g e l a s e e p o s e k s. Tegelasteks on siin rahvuskangelased, jumalad ja vaimud.

On valitsenud üldiselt arvamus, et rahvaeepos on tekkinud algelistes oludes rahva keskel hulga tundmatute autorite ühistöö tulemusena. Uuemad uurimused on aga tõestanud, et iga rahvaeepos on koostatud ühe autori poolt, kes rahvasuus liikuvad ained on liitnud tervikuks.

Parimaid kangelaseeposi on kreeka „Ilias“, „Odüsseia“, prantsuse „Rolandi laul“, saksa „Nibelungenlied“, soome „Kalevala“ jt.

Kangelaseeposist ilmneb selgeimini eepiliste teoste põhilaad: sündmustiku suurejooneline lihtsus, tegevuse aeglane ning rahulik voolamine, hingelise keerukuse puudumine, kujutamise suurte, lihtsete ning tüüpiliste joontega.

V a l m — õpetliku sisuga mõistuluuletus või -jutt, mille tegelasteks on enamasti loomad.

Meie valmidest on õnnestunumaid Jak. Tamme „Punik“, „Siga“ jt.

B a l l a a d — ulatuslikum luuletus, mis jutustab mingit erakordsesse kalduvat sündmustikku ning on põhitoonilt lüüriline.

Ballaadides on kasutatud sageli rahvaluuleaineid (näit. Jak. Tamme ja M. Underi ballaadid) ja muud fantastilist ning üleloomulikku elementi.

Meie mõjukamaid rahvalaululisi ballaade on „Kalmuneid“, „Tooma-laul“ jt.; kunstluules tuntumaid ballaade on M. Underi „Merilehmad“, „Kotermann“, K. E. Söödi „Koerakoonlased“, J. Tamme „Vesineitsi“ jt.

E e p i l i n e r a h v a l a u l. Vanas eepilises rahvalaulus on väljapaistvalt subjektiivset ning lüürilist elementi. Lüürilise põhitooni tõttu on enim õnnestunud ballaadi- ja legendi-

taolised laulud. Eriti on üksikud ballaadid (Maie-laul, Kalmu-
neid jt.) haaravalt tundesügavad.

Eepilisist rahvalaulest esineb väljapaistvana ning iseloomuli-
kuna eriline mina-vormiline rühm, mida kutsutakse k o r d u s -
l a u l u d e k s. Need evivad kindlaskujunenud ülesehitusliku
võtte: I Alatakse jutustusega, kus päätegelane räägib talle juhtu-
nud õnnetusest. II Päätegelane ruttab nuttes koju, kus päritakse
nutu põhjust. III Küsitav jutustab samade sõnadega uuesti oma
õnnetusloo. IV Teda lohutatakse.

Näiteid: Kari kadunud, Helmeste kahju, Arg kosilane jt.

V a n a s õ n a — väljendab lühilauselikes, kuid ilmekas vor-
mis rahva elutarkust ja kõlbelist suhtumist. Selles peegeldub rahva
iseloom — mõtteviis, kombed, harjumused jne. Vanasõnas on
eeskätt hinnatav mõtteline tabavus. Väljenduse nappust saavuta-
takse päämiselt elliptilise lausega; ülesehitus rajatakse sageli vastu-
olule (kodu kuld, mujal muld), võrdlusele (maja ilma naiseta kui
pere ilma kassita), mõtteriimile (uni ei anna uuta kuube, maga-
mine maani särki), mis on iseloomulikemaid mõjuvahendeid.

M õ i s t a t u s — mingi tundmatu eseme või nähtuse ringav
kirjeldus, mis esitatakse eseme või nähtuse välja-arvamiseks, mõis-
tatamiseks. Et mõistatamist raskendada, antakse kirjeldus õige
kaudsete ning väheoluliste võrdtunnuste abil.

Mõistatused on sageli nagu vanasõnadki lause-ehituselt ellip-
tilised. Ülesehitus rajatakse valdavasti võrdlusele (hallim kui rott,
kallim kui kuldraha kott? — 'silmamuna'), tähtsal kohal on ka
vastuolu (hoone suurune, udusule raskune? — 'suits toas'). Täht-
sust evivad ka kõlakujundid (eriti alliteratsioon ja riim).

R a h v a j u t t. Rahvajutu all mõtleme kõiki jutukujulisi
rahvaluuletooteid, mis on pärit rahvasuust. Kogu rahvajuttude-
vara jaotatakse kahte põhirühma: muinasjuttudeks ja muisten-
diteks.

M u i n a s j u t t — vabal mõttekujutlusel põhinev rahvajutt,
kus üleloomulik sündmustik esitatakse võimalikuna ning loomuli-
kuna. Muinasjutu tegevustik pole rippuv tõelisest maailmast, ta
pole seotud kindla aja ega kohaga. Näit.: Hirmuotsija, Seitse
venda jt.

M u i s t e n d — rahvajutt, mis on esitatud tõestisündinud
loona ja mille mõttekujutuslik element on seotud sageli tõelise koha
(näit. Kaali järv), aja (vt. ajaloolisi jutte) või isikuga (näit.
Kaarel XII).

Muinasjutt kajastab eeskätt rahva mõttekujutlust, muistend
rahva usundit. Piirid kummagi liigi vahel on sageli hajuvad.

Rahvajuttude ülesehitusele on iseloomulik: t e g e l a s t e
a r v u p i i r a m i n e ühe, kahe või kolmega; v a s t a n d t ü ü-
p i d e e s i t a m i n e (näit.: rikas ja vaene; tark ja loll; suur ja
väike); m o t i i v i d e k e s k e n d a m i n e ühe tegelase ümber;

kaks tegelast ühe vastu on nõrgemad, kolmarv tegelaste, esemete ja sündmuste suhtes jm. Stiilikujundeilt on eriti iseloomulik inimestamine.

Ülesanne.

Leida käsiteldavais rahvajuttudes muinasjutu ja muistendi tunnuseid ja rahvajuttude iseloomulikke ülesehitusvõtteid!

Muinasjutt jaguneb järgmistesse alaliikidesse:

1. Loomamuinasjutud (loomajutud) — kus päätegelasteks on mets- ja koduloomad (näit.: hunt, karu, rebane, hobune), linnud (näit. ronk), putukad (näit. kärbes) jt.

2. Imemuinasjutud*) — kus sündmustik on koondatud mingi üleloomuliku momendi ümber. Näit.: Kullaketraja, Omatütar ja võõrastütar jt. Siia kuuluvad ka muinasjutud suurejõulistest kangelastest. Näit.: Tugeva rammuga teomehed, Vasikaviskaja otsib vastast jt.

3. Legendilaadilised muinasjutud — kus esinevad üleloomulike võimetega tegelased, nagu: jumal, inglid, Jeesus, neitsi Maarja, kurat, pühakud jt. Näit.: Jeesus rehte peksmas jt.

4. Novellilaadilised muinasjutud — kus üldiselt loomulikult arenev tegevustik saavutab hariastme mingi erakordsusega. Teemaks on siin sageli vaeste, hääde ja tarkade inimeste elu. Näit.: Tark talutütar, Kuninga poeg ja sepa poeg jt.

5. Naljandid — kus esitatakse eeskätt elu naeruväärsusi lollakate, kohtlaste, rätsepate, abieluliste, kirikuõpetajate jpt. arvel. Eri rühma naljandeist arvatakse Vanapagana ja Kavalantsu lood.

Muistendid jagunevad järgmistesse alaliikidesse:

1. Tekke- ja seletusmuistendid — kus kirjeldatakse, kuidas on tekkinud maailm ja selle nähtused (näit.: Maailma loomisest); miks mingi asi on just niisugune (näit.: Miks siil turtsub); kuidas inimene on õppinud seda või teist tööd (näit.: Kuidas õpiti rauda jätkama).

2. Kohamuistendid — kus seletatakse mingi tõelise koha (jõe, järve, mäe, kivi jne.) tekkimislugu, nime saamist või iseärasusi (näit.: Kaali järve tekkimine, Oleviste kiriku ehitamine, Kalevipoja visatud kivi).

3. Usundilised muistendid — kus peegelduvad eeskätt rahva usk ja kombed. Näit.: jutud luupainajaist, haldjatest, kodukäijaist, libahundest, kummitusist, rahaaukudest, haigus- test (katk, külmtõbi, lendva jt.), varakandjaist.

*) Endise liigituse järgi: nõidusmuinasjutud.

4. Ajaloolised muistendid — kus jutustatakse muistseist sõdadest, sõjaröövleist jne. Nende arv on vähene. (Näit.: Kaarel XII põgenemas, Vahvad naised jt.).

5. Muistendid muinasvägilastest — kus jutustatakse eesti muinasvägilastest Kalevipojast ja Töllust.

Kõiki neid muistendeid, mis käsitlevad üleloomulikku maailma ja selle eriolendeid (jumalaid, kangelasi jt.) ning nende suhteid inimestega, kutsutakse müütideks.

Rahvajuttudest eraldatakse kunstmuinasjutud ja muistendid, kus kasutatakse rahvajuttude ainekku ja väljendusviisi, kuid tunduvalt vabamalt ning isikupärasemalt.

Näit. A. Kivika „Krati loomine“, A. H. Tammsaare „Kuningas ja ööbik“, Fr. R. Faehlmanni müüdid „Koit ja Hämarik“ jt.

Kunstlegendid tähendavad kiriklik-kristliku sisuga muinasjutte (vagajutte), mis sageli esinevad ka värsivormis. Näit. M. Underi „Taevaminek“, A. Alle „Lapsuke Jeesus“ jt.

Novellid — lühijutt ehk lühinovell, mis evib tunduvalt piiratud või katkendilist sündmustiku-arendust ja meeleolukust.

Näit.: Juh. Liiva „Ilus suvepäev oli“, „Igapäevane lugu“, „Juak“ jt.

Novellid ehk uudisjutt. Novelli ülesandeks on jutustada mõnd tõelist või fantastilist kitsapiirilist sündmust, kujutada kangelase elust mõnd väljapaistvamat ning huvitavamat osa. Novellil on ainult üks keskne teema, sündmustik areneb sirgjooneliselt ning harunemata. Ei kujutata tavaliselt iseloomude arenemist, need on kujunenud ning valminud. Tegevus areneb hoogsalt, tihedalt, tunduva pinevusega. Eriti taotellakse mõjukat lõpplahendust. See peab sisaldama kaalukat, uudset, üllatuslikku.

Meie parimaid novelle on näit. Fr. Tuglase „Popi ja Huhuu“, „Inimese vari“ jt.

Romaan. Eepose kõrval on romaan ulatuslikem eepiline liik. Elu kujutus on siin üksikasjaline, laiahaardeline ning täielikust taotelev. Sageli arendatakse mitut sündmustiku-ahelat (faabulat), mis kohati ühtudes ning põimudes, kohati üksteist täiendades moodustavad terviku.

Kui novellis on tegelased iseloomult kujunenud, on romaanis sageli vastupidi — siin näidatakse tegelaste arengukäiku ning kujunemist.

Ülesehituselt on romaan lahtine: lõpplahendus jätab võimaluse tegevuse edasiarendamiseks.

Meie rohkeist romaanidest esitagem näiteks E. Vilde „Külmale maale“ ja „Mahtra sõda“, M. Metsanurga „Taavet Soovere elu ja surm“, Aug. Jakobsoni „Töö algus“ jt.

Romaanil on väga palju eriliike. Kui romaanis on näit. esikohal ajaloolised ained, siis räägime ajaloolisest romaanist (E. Vilde „Mahtra sõda“); kui valgustatakse erilise süvenemisega tegelaste hingeelulist külge, siis — psühholoogilisest romaanist (A. H. Tammsaare „Tõde ja õigus“ IV); kui on esikohal olustiku kujutamine, siis — olustiku- ehk miljööromaanist (E. Vilde „Külmale maale“); kui on esikohal kuidagi väljapaistva isiku või tüübi kujutamine, siis — isiku või tüübiromaanist (M. Metsanurga „Taavet Soovere elu ja surm“) jne.

Jutustus — ülesehituselt ebamäärane romaani ja novelli vaheline eepiline teos, millel on piiratum sündmustik ning lühem ulatus kui romaanil, puudub aga novelli tihedaks kokkusurutud ülesehitus ja hoogne ning pinev sündmustiku-arendus.

Väljapaistvamaid jutustusi on näit. A. H. Tammsaare „Vadnad ja noored“, O. Lutsu „Kevade“ I, II jt.

Ülesanne.

Katsetada iseseisvalt mõne lühema ning meeldivama eepilisse eriliiki kuuluva teose kirjutamisega.

C. Proosateoste liike.

Proosast räägitakse sõna kitsamas ja laiemas mõttes. Ilukirjanduse ulatuses mõtleme proosa all sidumata kõnes kirjutatud teoseid. Need moodustavad proosa, sõna kitsamas mõttes. Proosa all, sõna laiemas mõttes, mõistame kõiki kirjanduslikke teoseid, mis jäävad väljapoole ilukirjanduse mõistet ning kunstilist väljendusviisi. Nad on kirjutatud nn. proosastiilis. (Vt. raamatu algusest.)

Osa proosastiilis kirjutatud teoseid läheneb siiski mõnes osas väljapaistvalt kunstilisele ehk luulestiilile, mis on käesoleva teose huviobjektiks. Sääraseid proosateoste liike vaatleme lähemalt alljärgnevas.

1. Reiskirjeldus — reisitähelepanekuid ja -elamusi kujutav teos.

Reisil saadud elamusi ja tähelepanekuid kujutatakse kas ajalises esinemisjärjestuses (näit. J. Parijõgi „Õpperännak Saaremaal“, „Soome“) või rühmitatakse ainekult sisuliselt (vaadeldes

näit. maa loodust, rahvast, ajalugu jne.). Sisulist rühmitust näeme teatud määral Fr. Tuglase reisikirjeldustes.

Aine käsitluslaadilt jagunevad reisikirjeldused teaduslikeks, vesteliseks ja ilukirjanduslikeks.

Teaduslik reisikirjeldus taoteleb objektiivsust, täpsust, kindlat sisulist korrapärasust (vt. reisikirjeldusi teoses „Maailma maad ja rahvad“).

Vestelises reisikirjelduses kirjeldatakse kõike, mis on äratanud tähelepanu ja elamust. Siin on esikohal juhuline ning isikuline aineestik. Näit. K. A. Hindrey „Kongosõit“.

Ilukirjandusliku reisikirjeldusega on tegemist, kui autor on reisi-ainestikku kasutanud kunstiliseks ümberkujundamiseks, sidudes seda oma mõtete, tundmuste ja vaadetega. Fr. Tuglase reisikirjeldused („Teekond Hispaania“ ja „Teekond Põhja-Aafrika“) on osalt ilukirjanduslikud.

2. Memuaar — mälestusteos, kus autor jutustab oma minevikuelamusist ja tähelepanekuist.

Kui autor esitab oma memuaares päämiselt üldtähtsaid ajaloolisi sündmusi objektiivses laadis, siis kutsume neid ajaloolisteks. Näit. „Jaan Poska päevaraamat“. Neist eraldame vestelised memuaarid, kus autor võib jutustada kõigist — nii puht-isiklikest kui ka ajaloolisist sündmusist. Niisugused on A. Kitzbergi „Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mälestused“ I, II.

Memuaariline aineestik võib esineda veel üksikuis teoseis kunstilises ümberkujunduses — sel juhul on tegemist ilukirjanduslike memuaaridega, nagu on O. Lutsu „Vanad teerajad“, „Kuldsete lehtede all“, „Ladina köök“ jt.

INDEKS.

- Aine 25
 Ajalooline muistend 38
 Ajalooline romaan 39
 Alliteratsioon 16
 Anakruus 20
 Antikliimaks 15
 Antitees 14
 Antropomorfiseerimine 9
 Apostroof 16
 Assonants 17
 Astmelise tõusu põhimõte 28
 Baas 20
 Ballaad 35
 Belletristika 6
 Daktül 19
 Dialoog 33
 Dispositsioon 27
 Distihhon 20
 Dramaatika 33
 Eepika 34
 Eepiline rahvalaul 35
 Epos 35
 Eesti rahvalaulu värss 23
 Eesti kunstluule värsimõõt 19
 Ekspositsioon 27
 Eleegia 32
 Ellips 11
 Epigramm 32
 Epiloog 28
 Epiteet 8
 Etteaste 33
 Fufoonia 17
 Faabula 26
 Gradatsioon 28
 Haripunkt 27
 Heksameeter 20
 Helijäljendus 16
 Homonüümriim 22
 Hümn 32
 Hüperbool 10
 Ilukirjandus 6
 Ilukirjanduse põhiligid 32
 Imemuinasjutt 37
 Inimestamine 9
 Intriiig 27
 Inversioon 11
 Irdriim 22
 Iseloomustus 26
 Isikuromaan 39
 Isikustamine 8
 Jutustus 39
 Karakteristika 26
 Kirjanduse mõiste 6
 Kliimaks 14
 Kohamuistend 37
 Kompositsioon 27
 Komöödia 34
 Konflikt 27
 Kontrast 14
 Kontrasti printsiip 28
 Kordus 12
 Korduslaul 36
 Kulminatsioon 27
 Kunsteepos 35
 Kunstiline stiil 6
 Kunstluule 31
 Kunstmuinasjutt 38
 Kõlakujuandid 16
 Kõnekujuandid 6
 Kõrvalrõhuline riim 22
 Lausekujuandid 11
 Legend 38
 Legendilaadiline muinasjutt 37
 Lihtdraama 34
 Liitriim 22
 Litootes 10
 Loomamuinasjutt 37
 Loomulik (rahvalaulu) lugemine 24
 Luulekeel 6
 Luuleline liialdus 10
 Lõige 20
 Lõpplahendus 28
 Lüürika 32
 Lüüriline luuletus 33
 Lüüriline rahvalaul 33
 Memuaar 40

Metafoor 6
 Metonüümia 9
 Monoloog 33
 Motiiv 26
 Muinasjutt 36
 Muistend 36
 Muistendid muinasvägilastest 38
 Mõistatus 36
 Mõtteriim 13
 Mõttesalm 32
 Müüt 38
 Naljand 37
 Naturalism 31
 Novell 38
 Novellett 38
 Novellilaadiline muinasjutt 37
 Olustikuromaan 39
 Onomatopöa 16
 Paarisriim 21
 Parallelism 13
 Pentameeter 20
 Personifitseerimine 8
 Poesia 18
 Poetika 31
 Proloog 28
 Proosa 18
 Proosastiil 6
 Proosateoste liike 39
 Psühholoogiline romaan 39
 Pööre 27
 Rahvajutt 36
 Rahvaluule 31
 Realism 30
 Refraän 12
 Reisikirjeldus 39
 Retooriline küsimus 16
 Riim 21
 Ristriim 21
 Romaan 38
 Romantism 29
 Bütm 18
 Salm 23
 Segariim 21
 Seletusmuistend 37
 Seotud kõne 18
 Sidumata kõne 18
 Skandeeriv lugemine 24
 Stiilikuujudid (üldiselt) 18
 Stiilivoolud 29
 Stiilõpetus (stilistika) 6
 Sõlm 27
 Süliiriim 21
 Sünekdohh 9
 Teema 25
 Tekkemuistend 37
 Tragöödia 34
 Trohheus 19
 Tsesuur 20
 Tunderõhulised laused 15
 Täisriim 22
 Usundiline muistend 37
 Uus rahvalaul 25
 Vaatus 33
 Vabavärss 33
 Valm 35
 Vanasõna 36
 Vastuolupõhimõte 28
 Vulgarism 31
 Võrdlus 7
 Värsijalg 19
 Värsimõõt 19
 Värsiõpetus 18
 Värss 19
 Ühtsuspõhimõte 28
 Ülesehitus 27
 Ülesehitusnõuded 29

SISUKORD.

Saatëks	3
Tähtsamaid lühendeid	4

I Stilistika.

Põhimõisteid	5
------------------------	---

A. Luulekeel.

1. Kõnekujundeid	6
Metafoor, võrdlus, epiteet, isikustamine, metonüümia, sünek- dohh, luuleline liialdus.	
2. Lausekujundeid	11
Inversioon, ellips, kordus, refrään, parallelism, antitees, kont- rast, kliimaks, tunderõhulised laused.	
3. Kõlakujundeid	16
Helijäljendus, alliteratsioon, assonants.	
4. Stiilikujuundeist üldiselt	18

B. Värsiõpetus.

1. Põhimõisteid	18
Seotud ja sidumata kõne (poeesia ja proosa), rütm, värss, värsi- mõõt, värsijalg.	
2. Eesti kunstluule värsimõõt	19
3. Riim	21
4. Salm	23
5. Eesti rahvalaulu värss	23

C. Teose koostus.

1. Teema	25
2. Aine	25
3. Motiiv	26
4. Faabula	26
5. Iseloomustus	26
6. Ülesehitus	27

D. Tähtsamaid stiilivoole.

1. Romantism	29
2. Realism	30

II Poetika.

A. Rahvaluule ja kunstluule (kunstkirjandus)	31
--	----

B. Ilukirjanduse põhiliigid.

1. Lüürika	32
Olemusmõiste. Hümn, elegia, epigramm, mõttesalm, lüüriline luuletus, lüüriline rahvalaul.	

2. Draamaatika		33
Olemusmõiste. Tragöödia, komöödia, lihtdraama.		
3. Eepika		34
Olemusmõiste. Eepos, valm, ballaad, eepiline rahvalaul; vana- sõna, mõistatus, rahvajutt (muinasjutt, muistend, müüt), legend, novellett, novell, romaan, jutustus.		
	C. Proosateoste liike.	
1. Reisikirjeldus		39
2. Memuaar		40
Indeks		41
Sisukord		43

Hind kr. 0.50